**PARTICIPAREA ȘI IMPLICAREA ÎN PROCESUL DECIZIONAL:
CRITERII DE BAZĂ ALE DEMOCRAȚIEI PARTICIPATIVE**

**PARTICIPATION AND IMPLEMENTATION IN THE DECISIONAL:
PROCEDURE OF BASIC CRITERIA OF PARTICIPATIVE DEMOCRATION**

DOI: <https://doi.org/10.53783/18572294.21.186.07>

CZU: 352/354:321.7

**Ludmila ROȘCA, doctor habilitat în filosofie,
Academia de Administrare Publică,
roscaludmila@mail.ru**

**Valentina URSU, cercetător științific stagiar,
Academia de Administrare Publică
urrsuv@gmail.com**

Rezumat

Considerând că participarea indivizilor și a comunităților la viața publică la toate nivelurile – național, regional și local – face parte din valorile fundamentale ale democrației și că implicarea directă a populației, în virtutea drepturilor și obligațiilor sale civice, reprezintă esența oricărui sistem democratic, evidențiem aceste procese în calitate de obiect al investigației. În concluzie, autorii afirmă: impactul democrației participative în vederea asigurării implicării ține de capacitatea autorităților locale sau naționale, de a-și asuma rolul de lider recunoscut în promovarea participării populației; succesul oricărui proces de participare democratică depinde de angajamentul real al acestor autorități. Recunoașterea și consolidarea rolului jucat de societatea civilă, actor principal și forță motrice prin intermediul grupurilor și asociațiilor, în dezvoltarea și sprijinirea unei democrații participative veritabile.

Cuvinte-cheie: democrație, democrație participativă, participare, participare politică, proces decizional, actul guvernării, decizie.

Summary

Considering that the participation of individuals and communities in public life at all levels – national, regional and local – is part of the fundamental values of democracy and that the direct involvement of the population, by virtue of its civic rights and obligations, is the essence of any democratic system. We conclude that the impact of participatory democracy in ensuring involvement is a matter of the impact of local and national authorities, which must assume a recognised leadership role in promoting population participation, and that the success of any process of democratic participation depends on the real commitment of these authorities. Recognition and strengthening of the role played by civil society, the main actor and driving force through groups and associations, in the development and support of a genuine participatory democracy.

Keywords: democracy, participatory democracy, participation, political participation, decision-making, act of governance, decision.

Majoritatea deciziilor politice au un impact direct sau indirect asupra implicării societății în procesul decizional, precum și asupra calității nivelului de viață al societății. „Numitorul comun” care stă la baza vieții sociale este „pământul comun” pe care trăim și unde ne exercităm drepturile pe baza democrației și în respectul acesteia. Prin urmare, trebuie să promovăm constant și să ne protejăm aspirațiile

democratice și dezvoltarea criteriilor de implicare, iar acest lucru nu se poate face prin fosilizarea sau neaplicarea acestora, ci prin reexaminarea lor continuă de-a lungul timpului, în vederea revigorării și dinamizării lor în spiritul democrației, care modelează dezvoltarea viitoare a națiunilor și a comunităților. Societățile integrate și coerente impun aplicarea unor politici transversale prin care, pe fondul bogăției și diversității culturale, să găsească forța pentru o „mai bună conviețuire” și pentru asigurarea bazei creării coeziunilor sociale și culturale necesare coeziunii teritoriale și dezvoltării economice. Cultura trebuie considerată al patrulea pilon al dezvoltării durabile. În consecință, nu trebuie să neglijăm faptul că niciun demers de planificare nu este lipsit de implicații culturale. Informația, formarea și participarea sunt factori legați de cultură. Implicarea indivizilor și a comunităților în definirea spațiilor lor de viață este esențială pentru menținerea securității.

Metodele aplicate sunt: studiul de caz, dialectica, sinergetica. Studiul de caz asupra formelor de organizare democratică a societății au la bază exemple practicate în statele europene. Acestea ne permit să evidențiem trăsăturile specifice și să evaluăm condițiile posibile de implementare în practica socială. Dialectica ca teorie a dezvoltării ne permite să studiem democrația participativă în condițiile reformării modului de organizare politică a societății. Sinergetica deschide posibilitatea cunoașterii vectorului dezvoltării societății contemporane, orientată către democratizarea vieții sociale, către aprofundarea și diversificarea relațiilor democratice.

Strategiile democratizării orientate către eficiență împart presuposiția că instituțiile politice sunt sisteme stimulative ce își propun să determine o anumită conduită comportamentală din partea indivizilor cu strategiile democratizării expansive. Prima formulare a noțiunii de democrație participativă, cea de *participatory democracy*, datează din 1960 și este atribuită lui Arnold S. Kaufman, filosof politic american. Noțiunea a avut la bază dezvoltarea participării în cartierele americane sărace, în așa-numitele „neighborhood government și community organizing” („guvern de cartier și organizare comunitară”) (Saul Alinsky)[1]. Democrația participativă a fost invocată în timpul mișcărilor sociale americane de către studenți, pacifiști sau feminisți, în numele ei revendicându-se o mai mare integrare în sistemul politic, perceput ca fiind elitist și prea departe de aspirațiile sociale. Cauzele susținute în cazul mobilizărilor au fost variate, dar toate aspirau la o mai mare participare politică.

Din startul existenței sale, Republica Moldova a fost ținta unor pericole și amenințări orientate către lichidarea statalității. Un șir de riscuri economice afectează securitatea societății și a persoanei în domeniul energetic, alimentară, ecologic, demografic, informațional etc. [2]. În acest context, scopul cercetării este de a introduce și asimila schemele conceptuale curente folosite în definirea democrației contemporane în comparație cu versiunile clasice și moderne ale acesteia. Cadrele epistemologice generale ale reconstrucției sunt date de empirism, normativism și combinația celor două. Sunt detaliate cu deosebită atenție următoarele abordări: a) din cadrul celor empirice, democrația liberală și elitistă, democrația pluralistă, teoria alegerii raționale; b) din cadrul celor normative, democrația deliberativă, participativă și

pluralismul radical; și c) din cadrul celor normativ-empirice, teoria procedural decizională, promovată de Giovanni Sartori [3].

În anii '70 ai sec. XX, tematica participaționistă a făcut obiectul eforturilor de conceptualizare teoretică și politică, devenind o temă structurantă a noii stângi (new left). Pentru Held [4] (1987), modelul democrației participative este chiar contra-modelul de stânga al democrației legale (legal democracy), propus de către autorii noii drepte. În acest context, tezele participaționiste s-au dezvoltat într-un dublu registru critic și normativ. Democrația participativă constituie o critică a teoriilor elitiste privind democrația și se dorește a fi un model alternativ pentru democrația strict reprezentativă. Democrațiile reprezentative au ca efect dezvoltarea unei falii între guvernanți și guvernați, aceștia din urmă fiind deposezați de posibilitatea delegării, inegal informați și, în final, încurajați să fie pasivi.

Sociologul și filosoful american Michael Walzer subliniază, cu unele argumente, că solidaritatea „poate fi periculoasă atunci când e doar un sentiment, un substitut emoțional mai degrabă, decât o reflectare a cooperării de pe loc și de zi cu zi” [5]. Această „cooperare de zi cu zi” se referă la instituțiile și structurile sociale în cadrul cărora solidaritatea se poate dezvolta și contribui la securitatea socială. Luată aparte, solidaritatea poate în mod negreșit lua o formă exclusivă și discriminatorie, extremiștii de dreapta fiind doar unul dintre exemplele acesteia. Pentru o societate democratică, ce se dezvoltă dintr-o societate civilă deschisă și pluralistă, această formă falsă de solidaritate reprezintă un pericol enorm și persistent subestimat. Pragul fatal este depășit atunci când coeziunea socială e alimentată prin discriminarea altora [6]. Nu putem vorbi despre solidaritate fără a pune în discuție realizarea libertății și a egalității într-o societate democratică. Oricât de dificil ar fi de clarificat respectivul concept, el a jucat un rol substanțial în istoria socială în ceea ce privește incluziunea societală sau instituționalizarea. De exemplu, marile scheme de asigurare socială (în caz de șomaj, boală, pensie sau accident) sunt instituții solidariste ale forței de muncă. Mișcarea cooperatistă poate fi caracterizată drept o comunitate a solidarității, creată de membri ce au interese comune și care, într-o anumită măsură, este capabilă să neutralizeze competiția tipică piețelor. Totodată, trebuie de menționat, că solidaritatea, pentru a fi efectivă, presupune un compromis dintre interese. Aceasta înseamnă că solidaritatea va exista doar atunci când dezbaterile politice vor ține cont de diferitele – dar, mai presus de orice, de toate – interese.

Dacă teoriile liberale insistă pe ideea de indivizi liberi și egali ca fundament al democrațiilor contemporane, realitatea este, cu regret, departe de teorie: drepturile formale, considerate ca fiind incontestabile, nu șterg inegalitățile reale dintre indivizi și grupuri sociale în ceea ce privește raporturile între clase, sexe și rase, caracterizate printr-o distribuție inegală a resurselor și puterii. Deși indivizii sunt definiți ca liberi și egali, restricțiile în ceea ce privește participarea politică sunt importante. Libertățile politice nu sunt pe deplin realizate, ceea ce are consecințe asupra vieții cotidiene a indivizilor și grupurilor sociale [7]. Democrațiile liberale și elitiste nu reușesc să garanteze dreptate socială și egalitate civică. Deși teoria liberală susține că există o

separare netă între societatea civilă și stat, în realitate o asemenea frontieră nu există: porozitatea dintre lumea publică și lumea privată este regulă. Statul nu este nici neutru, nici imparțial. Democrația participativă și ansamblul acțiunilor prin care se exercită nu sunt suficiente pentru a asigura egalitatea indivizilor. Problema modurilor de reglare și control a vieții democratice este centrală.

Pentru teoreticienii democrației participative, o singură cale se impune: participarea cetățenilor la exercițiul puterii trebuie să constituie nucleul unui regim democratic, astfel încât să fie promovată cetățenia activă. Astfel, sistemul politico-administrativ – partidele, alegerile, instanțele reprezentative și administrația publică – trebuie să se doteze cu mecanisme de democrație directă capabile să asocieze mai bine cetățenii, să favorizeze experimentarea formelor politice inedite. Democrația participativă are și vocația de a se dezvolta în toate domeniile sociale și economice, pentru a face față raporturilor de putere și ierarhiilor nefavorabile: de la uzină la comunitatea locală, de la familie la mișcările sociale etc. Esențială este lărgirea sferei controlului democratic la nivelul instituțiilor care decid în privința condițiilor de viață ale cetățenilor. Dacă aceștia sunt sistematic marginalizați și slab reprezentați, ei au sentimentul că voința și cererile lor contează prea puțin în procese percepute ca arbitrar și injuste. Democrația participativă desemnează ansamblul procedurilor, instrumentelor și dispozitivelor care favorizează implicarea directă a cetățenilor în procesul decizional din administrația publică.

În general, tema implicării cetățenilor la luarea deciziilor reprezintă un interes relativ nou pentru instituțiile publice internaționale, naționale și, îndeosebi, locale. Dezvoltarea acestui interes a avut loc pe fundalul unei crize a instituțiilor politice, manifestate prin eșecuri ale intervenției statului, incapacității de a ajunge la un consens politic și imposibilității de a răspunde nevoilor societății. Prin urmare, participarea activă a cetățenilor în viața comunității a fost identificată drept unul dintre ingredientele succesului unor societăți armonios dezvoltate, ideile fiind exportate în națiunile în curs de dezvoltare, promovarea participării devenind o linie directoare pentru instituțiile europene și cele internaționale.

Nici Republica Moldova nu face excepție de la aceste tendințe de creștere a interesului pentru participare publică. În ultimii ani, se înregistrează o dezvoltare a formulelor instituționale și non-instituționale de dialog social și consultare publică. Începând cu anul 2008, apar și în Republica Moldova elemente de legislație și un cadru instituțional care reglementează procesele de consultare publică. Aceste elemente se dezvoltă pe fundalul evoluțiilor din zona reformei administrației publice, a evoluțiilor specifice din zona societății civile și a alinierii la standardele europene și cele internaționale [8].

Amenințările în sfera politică au aspecte cu caracter extern și intern. În principiu, ele sunt îndreptate la subminarea suveranității, independenței și integrității teritoriale a Republicii Moldova. Nu este vorba de o agresiune directă din partea vreunui stat, însă acțiuni cu caracter destabilizator pentru expansiunea intereselor geopolitice se întreprind de către puterile cointeresate. În această listă pot fi incluse Rusia și Turcia, care adeseori utilizează tactica standardelor duble în relațiile bilaterale cu Republica Moldova.

Statul de drept alocă o anumită concepție a raportului dintre stat și individ, statul găsiindu-și limitele în drepturile indivizilor, individualismul fiind considerat baza fundamentală a statului de drept. Rolul statului este limitat, el trebuie să acționeze pe o parte, iar pe de altă parte - „societatea civilă”, deoarece el nu poate să îndeplinească singur toate cerințele și nici nu este indicat să le facă pe toate. Există obiective ale activității statale care rezultă din natura lucrurilor, și anume dreptul natural, de asemenea mai există o repartitie riguroasă în ceea ce privește sfera dintre privat și public, iar administrația trebuie să aibă garanții juridice pentru a se putea amesteca în domeniul care le este rezervat lor.

Este de remarcat, atât angajamentele asumate de către Republica Moldova în cadrul Parteneriatului pentru guvernare deschisă, cât și angajamentele nemijlocite ale Guvernului orientate spre dezvoltarea guvernării și democrației electronice la nivelul societății, sunt materializate în ample planuri de acțiuni și asigurate cu un cadru juridic corespunzător. În ansamblul lor, aceste sarcini asumate necesită a fi cunoscute, analizate, evaluate sub aspectul gradului de realizare și a impactului asupra democrației participative, monitorizate sub aspectul modului în care ele sunt respectate și realizate în practică. În acest sens, sunt mai mult decât necesare și bine venite studiile analitice realizate de către reprezentanții societății civile (ONG-urile) [9]. Desigur acest moment nu exclude necesitatea unei abordări teoretice a subiectului, altfel spus, doctrina trebuie să vină cu o interpretare științifică a fenomenelor ce marchează democratizarea societății noastre și cu soluții relevante pentru consolidarea procesului.

Din perspectiva cercetării științifice a fenomenului implicării/participării cetățeanului în procesul decizional, trebuie ținut cont de faptul că, dacă în democrațiile consolidate din Centrul și Vestul Europei implicarea activă a cetățenilor în viața publică reprezintă o tradiție și o piatră de temelie în funcționarea acestor state, în societățile din Europa de Sud-Est implicarea cetățenilor în viața publică este una foarte redusă, de multe ori limitată la ziua în care aceștia își manifestă opțiunea politică prin vot. Cunoașterea drepturilor și a modalităților prin care cetățenii își pot responsabiliza aleșii, pentru ca aceștia să acționeze conform interesului public, reprezintă în cazul nostru încă o necesitate. Consolidarea democrației participative presupune însă existența unui dialog permanent și susținut între cetățean și alesul său, nu numai în perioada premergătoare fenomenului electoral, ci mai ales de-a lungul întregii perioade de derulare a mandatului acestuia, cetățeanul fiind implicat activ în procesul de luare al deciziilor prin consultarea sa permanentă [10, p. 3-4]. Marginalizarea opiniei cetățeanului poate provoca și alimenta atât atitudinea de neimplicare în viața publică, cât și apropierea dintre acesta și viziunile radicale ce promit schimbări radicale ale sistemului și îmbunătățirea rapidă a nivelului de trai, deși, în cele mai multe cazuri, acest tip de promisiuni sunt, evident, nerealizabile. De aici necesitatea promovării unei eficiente implicări cetățenești rezidă în rolul acesteia de a preveni eventuale disensiuni și conflicte în societate. Însă, trebuie să recunoaștem, că acutizarea neîncrederii cetățenilor în putere și structurile acesteia, convingerea unei părți considerabile a populației că guvernarea actuală nu contribuie la realizarea interese-

lor generale ale societății, precum și ale celor individuale sau de grup, dezamăgirea populației în activitatea puterii dată fiind orientarea socială deficitară a acesteia și caracterul declarativ al scopului și obiectivelor proclamate, birocratizarea excesivă a autorităților statului, nivelul înalt al corupției și lupta mimată împotriva acesteia, neglijarea intereselor societății – toate acestea necesită în prezent formarea unui nou mecanism de interacțiune a statului cu cetățeanul mai concret și eficient. Caracterul general al funcționării acestui mecanism trebuie să presupună extinderea practicii de implicare a cetățenilor în procesul de adoptare/luare a deciziilor publice, fapt ce permite a-l determina ca un mecanism participativ [11].

Prin urmare, ținând cont de cele expuse și luând în considerație faptul că participarea cetățeanului în procesul decizional este recunoscută drept un principiu al bunei guvernări, ne exprimăm convingerea că, la moment, problema studierii și asigurării reale a acestei participări este de o actualitate incontestabilă, deoarece:

- la moment sunt slab conștientizate de către guvernanți și cetățeni beneficiile și costurile implicării cetățeanului în procesul decizional;
- mecanismul participării se află abia în proces de formare, fapt ce implică o analiză a elementelor sale în vederea identificării căilor optime de consolidare;
- reglementarea juridică și realizarea participării cer o analiză permanentă atât a cadrului juridic în materie, cât și a activității practice a autorităților în vederea aprecierii eficienței acestuia și a responsabilității cu care este respectat;
- în ultimul timp, tot mai accentuată a devenit înstrăinarea puterii față de cetățean și diminuarea încrederii cetățeanului în autoritățile statului, moment ce accentuează tot mai mult necesitatea unor soluții viabile pentru consolidarea încrederii și a dialogului constructiv dintre acești subiecți.

Ținând cont de momentele enunțate, considerăm că este pe deplin justificată investigarea științifică amplă a acestui subiect, în vederea elucidării soluțiilor de natură să consolideze rolul participării cetățenești la dezvoltarea democrației în Republica Moldova.

În ceea ce privește asigurarea reală a drepturilor și libertăților cetățenilor, aceasta constituie un scop final, un rezultat nemijlocit al activității statului de drept, deoarece acesta activează doar pentru asigurarea intereselor societății în general și a fiecărui membru în parte. Important e că natura de drept a statului să fie exprimată nu de lozincile pe care le propagă acesta, ci de rezultatele concrete obținute în sfera protecției și asigurării reale a drepturilor și libertăților cetățenilor [12]. În același timp, un moment important rezidă în garantarea și asigurarea libertății individului în raport cu statul, egalitatea juridică a tuturor cetățenilor în fața legii, securitatea juridică și comensurabilitatea activității statului (care se pot realiza prin obligația statului de a repara prejudiciile cauzate individului, neretroactivitatea și claritatea legii etc.) [13, p. 11]. Astfel, în contextul relațiilor dintre stat și personalitate, pe primul plan sunt plasate teze principial noi – autolimitarea puterii de stat, a structurilor acestuia în raport cu omul și cetățeanul, răspunderea statului în fața cetățeanului, prioritatea intereselor și valorilor celui din urmă în fața celorlalte valori și interese [14]. „Justiția se bazează pe demnitatea egală a fiecărei persoane. Este sinonimică

cu libertatea egală și egalitatea de șanse, indiferent de cunoștințe și gen. De aceea, justiția înseamnă participare egală în educație, muncă, securitate socială, cultură și democrație, precum și acces egal la toate bunurile publice. Acolo unde distribuția inegală a venitului și proprietății divizează societatea în oameni care dau și oameni care primesc instrucțiuni, libertatea egală e încălcată și este, astfel, inechitabilă. Prin urmare, justiția impune o distribuție egală a venitului, proprietății și puterii. Realizările trebuie să fie recunoscute și respectate. Distribuția în funcție de rezultate a venitului și proprietății este echitabilă. Deținerea de proprietăți presupune obligații: cei cu venituri peste medie sau care dețin mai multe proprietăți ca alții trebuie și să contribuie mai mult la bunăstarea societății”[15].

Concluzii

În studiul comparativ al statului bunăstării, modelului britanic al acestuia îi este atribuit un „caracter hibrid”. Este o dovadă a faptului că statul bunăstării britanic activează în baza unei logici diferite, care, de obicei, nu se regăsește în același timp, și în unul și același sistem. De exemplu, unele servicii ale statului bunăstării, precum cele din sistemul de sănătate, sunt oferite în mod universal, și anume fiecărei persoane rezidente în țară. Alte servicii sunt oferite doar în baza unei dovezi a nevoilor, ceea ce uneori este catalogat ca fiind înjositor. Sistemul de securitate socială oferă protecție împotriva riscurilor de bază, iar toate riscurile care nu se încadrează în prevederile de bază urmează să fie satisfăcute în condițiile economiei libere[16]. Securitatea socială: Sistemul național de asigurare acoperă un șir de riscuri, precum îngrijirea la bătrânețe, în caz de șomaj, accidente la locul de muncă, invaliditate etc. Asigurările naționale se finanțează din impozite, care se stabilesc în funcție de venituri. Ajutoarele sunt sub forma unei compensații unice și permit doar protecția de bază. Toți cei care doresc să suplimenteze această asigurare de bază trebuie să folosească oferta pieței libere.

Incertitudinea politică existentă în Republica Moldova în prezent este un impediment major în continuarea reformelor democratice, promovarea politicilor socioeconomice sustenabile conjugate cu transformări demografice, ce au drept finalitate instaurarea unui stat de drept, al bunăstării, unde vor fi respectate drepturile și libertățile omului, create condiții decente de viață și de muncă, ce ar concura cu cele din statele dezvoltate. Dezvoltarea capitalului uman prin investiții consistente în educație și sănătate va genera numeroase beneficii, precum: ameliorarea sănătății, creșterea productivității muncii, reducerea sărăciei, scăderea criminalității și menținerea securității naționale. Autoritățile decizionale de la diferite niveluri trebuie să includă planificarea participativă ca parte a responsabilităților lor și/sau să ia în considerare preocupările părților interesate a participanților, afectați de deciziile lor. Ne referim aici la toate autoritățile ale căror decizii privind dezvoltarea au un impact asupra calității vieții. O autoritate sau un organism public trebuie să fie imparțiale în ceea ce privește urmărirea și auditarea procesului de democrație participativă, în scopul de a-i garanta astfel caracterul transparent, echitabil, incluziv și imparțial tuturor membrilor societății.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Saul David Alinsky. Rules for Radicals: A Pragmatic Primer for Realistic Radicals. New York Random House, 1971.
2. Josanu Yuri. Riscuri și amenințări în adresa securității naționale a Republicii MOLDOVA. https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/43-48_Riscuri%20si%20amenintari.pdf (vizitat: 15.06.2021).
3. Sartori Giovanni. Teoria democrației reinterpretată. Iași: Polirom, 1988. pp. 31-44; pp. 45-58.
4. Held D. Models of democracy. Cambridge: Policy Press, apud. Sandrine RUI, „Démocratie participative”. In: Casillo I., Barbier R., Blondiaux L., Chateauraynaud, Fourniau J-M., Lefebvre R., Neveu C. et Salles D. (dir.), Dictionnaire critique et interdisciplinaire de la participation, Paris, GIS Démocratie et Participation, 2013. <http://www.dicopart.fr/it/dico/democratie-participative>.
5. Walzer Michael. Exod și revoluție. Cluj-Napoca: TACT, 2014.
6. Gombert Tobias. Manual de democrație socială. București: Cartier, 2012. Disponibil: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/12410.pdf>.
7. Macpherson C.B. Principes et limites de la démocratie libérale. Paris: La Découverte, apud. Sandrine RUI, 1985.
8. Scripnic V. Problemele realizării dreptului persoanei la administrare într-un stat de drept (studiu juridico-comparativ). Autoreferatul tezei de doctor în drept. Chișinău, 2012. 28 p.
9. Economie și democrație socială. Departamentul pentru Cooperare Internațională, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2011.
10. Îndrumător pentru participarea civilă la procesul de luare a deciziilor, adoptat de Conferința ONG-urilor Internaționale în sesiunea din 1 octombrie 2009. CONF/PLE(2009)CODE1.[resourcelectronic]: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802eedd3>. (accesat la 16.06.2021)
11. Евдокимов В.А. Интернет как фактор становления «электронной демократии». În: Наука о человеке: гуманитарные исследования, 2011, № 1 (7), p. 118-125.
12. Сырых В.М. Теория государства и права. Учебник. Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2001.
13. Соколов А. Н. Правовое государство: идея, теория, практика. Монография. Курск, 1994.
14. Союзная конституция Швейцарской конфедерации / Конституции государств Европы: в 3 т. /Под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва, 2001. Том 3.
15. (Programul de la Hamburg 2007: 15 f.) <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/12410.pdf>
16. Stat social și democrație socială. Departamentul pentru Cooperare Internațională, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012.